

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XAN ŞUŞİNSKİNİN İFAÇILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MUĞAM SƏNƏTİNDƏ TUTDUĞU YER

İxtisas: 6213.01 – Musiqi sənəti

Elm sahəsi: Sənətsünaslıq

İddiaçı: **Bəyimxanım Ənvər qızı Vəliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Konservatoriyasının "Musiqinin tarixi və nəzəriyyəsi" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rafiq Mirzə oğlu Musazadə

Rəsmi opponentlər: sənətşünaslıq doktoru, professor
İradə Tofiq qızı Köçərli

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Mehriban Fikrət qızı Əhmədova

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Səadət Təhmiraz qızı Şirinova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.36 Dissertasiya şurası



Dissertasiya şurasının
sədri:

Xalq artisti, professor
Fərhad Şəmsi oğlu Bədəlbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Ramiz qızı Zöhrabova

Elmi seminarın sədri:

sənətşünaslıq doktoru, professor
İmruz Məmməd Sadıx qızı Əfəndiyeva

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan milli musiqi mədəniyyəti çoxəsrli və zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Professional muğam sənətinin özünəməxsus musiqi üslubu, forma, melodiya, məqam və ifaçılıq aspektləri, eləcə də bədii, nəzəri və praktk inkişaf xüsusiyyətləri ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə muğamla bağlı elmi maraqların və risalələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəzərə almaq vacibdir ki, muğam sənətinin yeni ənənələr əldə etməsində məhz professional muğam ifaçılığının və peşəkar ifaçıların mühüm rolu olmuşdur. Bu baxımdan professional ifaçıların sənətkarlığı müasir musiqişünaslıq üçün elmi maraq və aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi əldə edəndən sonra xalqımızın qədim və zəngin musiqi mədəniyyətinə dünyəvi maraq artmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan milli musiqisi mədəniyyətinə böyük qayğısı milli musiqimizin inkişafına, qorunmasına, təbliğinə və dünyada tanınmasına güclü təsir göstərmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, *“Heydər Əliyev Azərbaycana siyasi rəhbərliyinin bütün dövrlərində həyata keçirdiyi mədəniyyət və təhsil siyasətində milli musiqi irsinə, o cümlədən, muğamlara, onu yaşadan və öyrədən sənətkarlara dərin ehtiram və qayğı ilə yanaşmışdır”*¹. Heydər Əliyevin dövlətçilik xəttini yeni tarixi şəraitdə layiqincə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin milli mədəniyyət sahəsində həyata keçirdiyi dinamik inkişaf siyasəti zəngin milli musiqi dəyərlərimizin beynəlxalq təşkilatlarda və layihələrdə uğurla təmsil olunmasında, xalqlararası mədəniyyət proseslərində layiqli yer tutmasında mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun Xoşməramlı səfiri, Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü, dəstəyi və təşkilatçılığı ilə mədəniyyət siyasəti səviyyəsində muğamla bağlı beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi isə bu sənətin dünya miqyasında tanınması, təbliği və tədqiqində, həmçinin gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm

¹ Abduləliyev, A.Ə. Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasətində Azərbaycan muğam sənətinin qorunması, təbliği və inkişaf məsələləri // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2014. №3, – s.67-76.

əhəmiyyətə malikdir. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü, təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən müasir muğam layihələri – “Muğam-İrs”, “Muğam-Dəstgah”, “Muğam ensiklopediyası”, “Muğam-İnternet”, “Muğam-Antologiya”, “Muğam dünyası”, “Muğam Mərkəzi” Azərbaycan muğamının dünya miqyasında təbliği və tanınması, onun qorunub-saxlanması, yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi kimi humanist milli məqsədlərə xidmət edir.

“Muğam-irs” layihəsi çərçivəsində “Qarabağ xanəndələri”, “Unudulmuş səslər”, “Azərbaycan qadın xanəndələri”, “Instrumental muğamlar”, “Muğam ustaları” adlı CD albomlar hazırlanmışdır. Burada müxtəlif nəsil xanəndələrinin, o cümlədən Xan Şuşinskinin səsyazılarından ibarət CD albomların nəşrini qeyd etməliyəm və bu dissertasiya üçün tədqiqat materialı baxımından maraqlıdır².

Beynəlxalq muğam layihələrinin musiqi mədəniyyətimizdə aktuallığı bir daha təsdiq edir ki, muğam sənətinin ayrı-ayrı aspektlərinin, o cümlədən, ifaçılıq istiqamətlərinin musiqişünaslıq tərəfindən tədqiq olunması dövrün elmi tələblərinə cavab verir. Bu baxımdan, dissertasiyanın daha bur aktual məsələyə – ustad xanəndə, muğamların, zərbi-muğamların, təsniflərin, xalq mahnılarının mahir bilicisi, ifaçısı və təbliğatçısı, Qarabağ muğam ənənələrini layiqli davamşısı və təmsilçisi Xan Şuşinskinin sənətkarlığına həsr olunması tamamilə aktualdır və məntiqlidir. Muğam sənətinin XX əsrdəki nailiyyətləri, muğam tədqiqatları, beynəlxalq muğam layihələrinin nəticələri belə deməyə əsas verir ki, Xan Şuşinskinin özünəməxsus ifaçılıq üslubu və texnikası, onun yaratdığı yeni təfsir, ənənələr, apardığı təbliğat, xanəndəlik sənətinə verdiyi böyük töhfələr XX əsrdə Azərbaycan muğamının inkişafını, təbliğini, onun ən yaxşı ənənələrinin qorunmasını, gələcək nəsillərə ötürülməsini və ifaçılıq baxımından zənginləşməsinə təmin etmişdir.

Muğam ifaçılığının tarixi, nəzəri, praktik və tədris aspektləri XX əsr Azərbaycan musiqişünaslığında xeyli dərəcədə işlənmişdir. Dahi bəstəkar və musiqi alimi Üzeyir Hacıbəyli “Muğamat və xalq

² Həsənova, C.İ. Qarabağ xanəndələri layihəsi // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2005. №1-2 (23), – s.25.

mahnılarımızın ifası”³ məruzəsində, “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər”⁴ məqaləsində ilk dəfə dəstgah ifaçılığınının bəzi vacib qaydaları haqqında bəhs etmişdir. Dahi bəstəkar, musiqişünas və musiqi xadiminin məşhur “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” elmi əsəri şifahi ənənəli musiqinin, o cümlədən muğamların məqam nəzəriyyəsinin təməlini qoymuş, nəzəri musiqişünaslığı inkişaf etdirmişdir⁵.

Görkəmli vokalçı, SSRİ Xalq artisti, professor Bülbül “Şərq vokal sənətinin ustası”⁶, “Xanəndə və aşuqlar”⁷, “Xalq müğənniləri”⁸ məqalələrində qüdrətli sənətkar Cabbar Qaryağdıoğlunun ifaçılığı, muğam sənətində xanəndə ənənələri, xanəndə repertuarı, şeir və musiqinin xanəndə ifaçılığında düzgün istifadə qaydaları haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Bundan başqa, Bülbülün “Bir ekspedisiyanın tarixi” məqaləsində gənc bəstəkar Asəf Zeynalı ilə birlikdə Qarabağa folklor ekspedisiyası zamanı Şuşada gənc xanəndə Xan Şuşinskinin istedadlı ifası barədə maraqlı qeydlər vardır⁹.

Görkəmli bəstəkar, dirijor və musiqişünas Əfrasiyab Bədəlbəyli “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti” kitabında muğam ifaçılıq məktəblərindən, onları təmsil edən görkəmli sənətkarlardan bəhs etmişdir¹⁰.

³ Hacıbəyov, Ü.Ə. Seçilmiş əsərləri. / Ü.Ə.Hacıbəyov. – Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, – 1965. – c. 2. – 412 s.

⁴ Hacıbəyov, Ü.Ə. Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər / Seçilmiş əsərləri. / Ü.Ə.Hacıbəyov. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, – c. 2. – 1965. – s.215-225.

⁵ Hacıbəyov, Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları / Ü.Ə.Hacıbəyov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 152 s.

⁶ Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri / Bülbül. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1968. – s.11-13.

⁷ Bülbül. Xanəndə və aşuqlar. Seçilmiş məqalə və məruzələri / tərt. ed. Q.Qasımov, Ə.İsazadə. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, – 1968. – s.26-29.

⁸ Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri / Bülbül. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1968. – s.97-99.

⁹ Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri / Bülbül. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1968. – s.116-117.

¹⁰ Bədəlbəyli, Ə.B. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti / Ə.B.Bədəlbəyli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2017. – 472 s.

Muğamın janr və məqam əsasları görkəmli musiqişünas-alim, professor Məmmədsaleh İsmayılovun “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları”¹¹, “Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik oçerklər”¹² kitablarında nəzəri cəhətdən inkişaf etdirilmiş, bu dərslər vəsaitləri yeni tədqiqatlarının yaranması üçün aktual mənbəyə çevrilmişdir.

Sənətsünaslıq doktoru, professor Zemfira Səfərova “Azərbaycan musiqi elmi” monoqrafiyasında muğamın elmi problemlərini orta əsr musiqi elminin tarixi kontekstində tədqiq etmişdir¹³. Sənətsünaslıq doktoru, professor Səadət Abdullayeva “Azərbaycan xalq çalğı alətləri” monoqrafiyasında muğam ifaçılığında tətbiq olunan təkmil və peşəkar musiqi alətlərindən və bu alətlər üzrə görkəmli ifaçıların sənətkarlığından yazmışdır¹⁴. Əməkdar incəsənət xadimi, professor Elmira Abasova görkəmli tar ifaçılarından Qurban Pirimovun¹⁵, Bəhram Mansurovun¹⁶ ifaçılıq fəaliyyətini araşdırmış və bəstəkarların muğamdan istifadəsinə¹⁷ dair məqalələr yazmışdır.

Sənətsünaslıq doktorları, professorlar – İmruz Əfəndiyeva muğamların nota yazılması və nəşrini^{18, 19}, Gülnaz Abdullazadə

¹¹ İsmayılov, M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları / M.C.İsmayılov. – Bakı: İşıq, – 1984. – 100 s.

¹² İsmayılov, M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik oçerklər / M.C.İsmayılov. – Bakı: Elm, – 1991. – 117 s.

¹³ Səfərova, Z.Y. Azərbaycan musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). / Z.Y.Səfərova. – Bakı: Azərnəşr, – 2006. – 544 s.

¹⁴ Abdullayeva, S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (tarixi-orqanoloji tədqiqat) / S.A.Abdullayeva. – Bakı: Adiloğlu, – 2002. – 454 s.

¹⁵ Абасова, Э.А. Курбан Примов / Э.А.Абасова. – Москва: Советский композитор, – 1963. – 30 с.

¹⁶ Абасова, Э.А. Бахрам Мансуров / Э.А.Абасова – Москва: Советский композитор, – 1977. – 48 с.

¹⁷ Абасова, Э.А. Мугам и азербайджанский симфонизм / Н.Г.Мамедов, // Материалы межреспубликанской научно-теоретической конференции «Макомы, мугамы и современное композиторское творчество», – Ташкент,: ГИЛИ, – 1978. – с.208-216.

¹⁸ Əfəndiyeva, İ.M. Muğamlarımızın elmi tədqiqi // Musiqi mədəniyyətimiz və müasirlik: Seçilmiş məqalələr / İ.M.Əfəndiyeva. – Bakı: Renessans-A, – 2016. – s.161-166.

muğamın fəlsəfi mahiyyətini və Şərqi musiqi mədəniyyətində muğam sənətinin tarixi yerini^{20, 21, 22}, Elxan Babayev Azərbaycan muğamının ritm, intonasiya və ritmintonasiya xüsusiyyətləri^{23, 24}, Rəna Məmmədova muğamda məqam funksionallığını və tematizm²⁵, Rafiq İmrani muğamın tarixini^{26, 27} və B.Mənsurovun sənətkarlığını^{28, 29}, Ramiz Zöhrabov muğamın Şərqi makamları ilə əlaqələrini, dəstgahın, zərbi-muğamın, təsnifin və rəngin nəzəri xüsusiyyətlərini^{30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39}, Sevil Fərhadova muğam və muqə fəlsəfəsinin əlaqəli

¹⁹ Эфендиева, И.М. Из истории записей и публикаций азербайджанских мугамов. // «Традиции музыкальных культур народов Ближнего и Среднего Востока и современность»: Материалы Международного научного симпозиума. – Москва: Советский композитор, – 1987. – с.207-210.

²⁰ Abdullazadə, G.A. Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti. Şərqi və Qərb kontekstində / G.A.Abdullazadə. – Bakı: Şərqi-Qərb, – 2009. – 272 s.

²¹ Абдуллазаде, Г.А. Музыка, общества, человек / Г.А.Абдуллазаде. – Баку: Язычы, – 1991. – 244 с.

²² Абдуллазаде, Г.А. Философская сущность азербайджанских мугамов / Г.А.Абдуллазаде. – Баку: Язычы, –1983. – 39 с.

²³ Babayev, E.Ə. Azərbaycan muğam dəstgahlarında ritmintonasiya problemləri / E.Ə.Babayev. – Bakı: Ergün, – 1996. – 126 s.

²⁴ Babayev, E.Ə. Ənənəvi musiqimiz. Müşahidələr və mülahizələr / E.Ə.Babayev. – Bakı: Elm, – 2000. – 116 s.

²⁵ Мамедова, Р.А. Проблемы функциональности в азербайджанской музыке. / Р.А.Мамедова. – Баку: Элм, – 1989. – 163 с.

²⁶ İmrani, R.H. Muğam tarixi / R.H.İmrani. – Bakı: Elm, – 1998. – 280 s.

²⁷ İmrani, R.H. Azərbaycanın musiqi tarixi (ən qədim dövrlərdən bizim eraya qədər) / R.H.İmrani. – Bakı: Elm, – с.1. – 1999. – 148 s.

²⁸ İmrani, R.H. Azərbaycan muğam sənətinin tarixi və elmi-nəzəri əsasları: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 1998. – 49 s.

²⁹ Имрани, Р.Г. Бахрам Мансуров / Р.Г.Имрани. – Баку: Элм, – 2000, – 216 с.

³⁰ Зохрабов, Р.Ф.Теоретические проблемы Азербайджанского мугама / Р.Ф.Зохрабов. – Баку: Шур, – 1992, – 250 с.

³¹ Zöhrabov, R.F. Azərbaycan muğamları. Dərs vəsaiti. / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Təhsil, – 2013. – 336 s.

³² Zöhrabov, R.F. Azərbaycan rəngləri: janr, lad, məqam və melodik xüsusiyyətlərinin tədqiqi / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Mars Print, – 2006. – 250 s.

³³ Zöhrabov, R.F. Çahargah muğam dəstgahının nəzəri əsasları / R.F.Zöhrabov – Bakı: Mars-Print, – 2000. – 130 s.

³⁴ Zöhrabov, R.F. Muğam / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Azərnəşr, –1991. – 119 s.

münasibətlərini, Şərqdə ənənəvi peşəkar musiqisinin bədii-fəlsəfi konsepsiyasını⁴⁰, Gülzar Mahmudova şifahi ənənəli professional musiqidə ostinatlığın genezisini və bədii təzahürələrini^{41, 42}, Şəhla Mahmudova muğam tematizmini⁴³ dərinlən araşdırmış, təhlil etmiş və bu mövzularda sanballı tədqiqatlar yazmışlar.

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktorları, professorlar – Səadət Seyidova şifahi ənənəli xalq professional musiqisinin muğamla müqayisəsi^{44, 45}, Akif Quliyev muğam dramaturgiyasında təzadlılıq prinsipləri⁴⁶, Malik Quliyev xalq musiqisində və muğamda ifaçılıq məsələləri^{47, 48}, Sənubər Bağırova muğamın dramaturgiyası, forması, ifaçılıq qaydaları və ənənələri^{49, 50}, Arif Əsədullayev instrumental

³⁵ Zöhrabov, R.F. “Rast” muğam dəstgahının nəzəri əsasları / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Mars-Print, – 2002. – 146 s.

³⁶ Zöhrabov, R.F. Şifahi ənənəli Azərbaycan professional musiqisi. Dərs vəsaiti. / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, – 1996. – 72 s.

³⁷ Zöhrabov, R.F. Təsnif və ifaçılıq. // – Bakı: Mədəni-maarif işi, –1970. № 3, – s.7-9.

³⁸ Zöhrabov, R.F. Zərbi muğamlar / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Mars-Print, – 2004. – 406 s.

³⁹ Зохрабов, Р.Ф. Азербайджанские теснифы / Р.Ф.Зохрабов. – Москва: Советский композитор, – 1983. – 325 с .

⁴⁰ Фархадова, С.Т. Муга – монодия как тип мышления / С.Т.Фархадова, – Баку: ЭЛМ, – 2001. – с. 224.

⁴¹ Махмудова, Г.Р. Оstinатность в музыке устной традиции Азербайджана / Г.Р.Махмудова. – Баку: Адильоглу, – 2001. – 151 с.

⁴² Махмудова, Г.Р. Генезис и эволюция остинатности в азербайджанской музыке / Г.Р.Махмудова. – Баку: Нурлан, – 2006. – 434 с.

⁴³ Махмудова, Ш.Г. Тематизм азербайджанского мугама / Ш.Г.Махмудова. – Баку: Шур, – 1997. – 132 с.

⁴⁴ Seyidova, S.A. Qədim Azərbaycan mərasim musiqisi. Dərs vəsaiti. / S.A.Seyidova. – Bakı: Bakı, – 1994. – 92 s.

⁴⁵ Seyidova, S.A. Azərbaycan professional xalq musiqisi. Dərs vəsaiti. / S.A.Seyidova. – Bakı: Şirvanəşr, – 1998. – 56 s.

⁴⁶ Гулиев, А.Н. Принципы контрастности в музыкальной драматургии азербайджанского мугама / А.Н.Гулиев. – Баку: Шарг-Гарб, – 2009. – 136 с.

⁴⁷ Quliyev, M.B. Xalq musiqisi sazəndə ifaçılığında. Dərs vəsaiti. / A.İ.Nəcəfzadə. – Bakı: MBM, – 2013. – 84 s.

⁴⁸ Quliyev, M.B. Muğam sənətində ifaçılıq məsələləri. Dərslik. / M.B.Quliyev. – Bakı: MBM, – 2013. – 140 s.

⁴⁹ Багирова, С.Ю. Проблемы мугамного формообразования: / автореферат дис. доктора философии по искусствоведению. / – Ташкент, 1984. – 20 с.

muğamların quruluşu və ifaçılıq məziyyətləri⁵¹, Rafiq Musazadə instrumental muğam tədrisinin metodikası və qədim muğamlar^{52, 53,}
⁵⁴ haqqında dəyərli nəzəri tədqiqatlar aparmışlar.

Sənətsünaslıq doktoru Faiq Çələbiyev dəstgahları ifaçılıq ənənələri və terminologiyası ilə əlaqədə araşdırmış, muğamların təsnifatını aparmış, “bərdaşt”, “əyağ”, “şöbə”, “guşə” adlı hissələrin formayaradıcı xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir⁵⁵.

Gənc alimlərdən sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktorları – Nərmin Qaralova Azərbaycan və İran “Nəva” muğamlarının müqayisəli təhlili⁵⁶, Şəbnəm Şixəliyeva “Şüştər” muğamı⁵⁷, Nərminə İbrahimova Qurban Pirimovun ifaçılıq tarixindəki xidmətləri⁵⁸, Gülarə Axundova Azərbaycanda xanəndəlik ənənəsinin və vokal mədəniyyətinin yaranması və inkişafı⁵⁹ haqqında, Səadət Verdiyeva Azərbaycan xanəndəlik sənətinin nümayəndələri⁶⁰ ilə bağlı maraqlı elmi-tədqiqat işləri yazmış, muğamsünaslığa yeni elmi töhfələr vermişlər.

Azərbaycanın müqtədir muğam sənətkarları – Xan Şuşinski, Əlibaba Məmmədov, Şahmalı Kürdoğlu, İslam Rzayev, Arif

⁵⁰ Багирова, С.Ю. Азербайджанский мугам (статьи, исследования, доклады). / С.Ю.Багирова. – Баку: ЭЛМ, – 2007. – 289 с.

⁵¹ Əsədullayev, A.M. Instrumental muğamlar və onların ifaçılıq məziyyətləri: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2007. – 21 s.

⁵² Musazadə, R.M. “Dügah” dəstgahı / R.M.Musazadə. – Bakı: Adiloğlu, – 2009. – 240 s.

⁵³ Musazadə, R.M. Muğamın tədrisi metodikası / R.M.Musazadə. – Bakı: MBM, – 2012. – 192 s.

⁵⁴ Musazadə, R.M. Qədim muğamlar / R.M.Musazadə. – Bakı: MBM, – 2013. – 132 s.

⁵⁵ Челебиев, Ф.И. Морфология дестгяха: / автореферат дис. доктора искусствоведению. – Москва, – 1985. – 45 с.

⁵⁶ Qaralova, N.Z. Azərbaycan və İran “Şur” dəstgahlarının müqayisəli təhlili: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2013. – 158 s.

⁵⁷ Şixəliyeva, Ş.M. Azərbaycan xalq musiqisində şüştər muğam dəstgahı: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 36 s.

⁵⁸ İbrahimova, N.A. Şifahi ənənəli Azərbaycan professional musiqi mədəniyyətinin inkişafında Qurban Pirimovun rolu: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2008. – 168 s.

⁵⁹ Axundova, G.Ə. Azərbaycanda xanəndəlik ənənəsinin və vokal mədəniyyətinin yaranması və inkişafı / G.Ə.Axundova. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2009. – 160 s.

⁶⁰ Verdiyeva, S.S. Azərbaycan xanəndəlik sənətinin inkişafında İslam Rzayevin rolu: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2016. – 163 s.

Babayev, Alim Qasimov, Baba Mahmudoglu, Caneli Əkbərov, Səxavət Məmmədov, qadın müğənnilərdən Səkinə İsmayıova, Mələkxanım Əyyubova, Aygün Bayramova haqqında yazılan monoqrafiyalar da muğam ifaçılığı sahəsində təqdirəlayiqdir. Bu monoqrafiyalardan bəziləri jurnalistlər, bəziləri musiqişünaslar tərəfindən yazılmışdır. Məsələn, tanınmış yazıçı-publisit və jurnalist Mustafa Çəmənlinin “Muğam dünyasının Xanı” kitabı publisistik üslubda yazılan xatirələr toplusudur və geniş oxucu kütləsi, musiqi həvəskarları üçün nəzərdə tutulmuşdur⁶¹. Biz dissertasiya üzərində iş zamanı bu kitabları mütaliə etmiş, xüsusilə “Muğam dünyasının Xanı” monoqrafiyasından dissertasiyamızda bəhrələnmişik. Lakin bu fikirdəyik ki, görkəmli ifaçıların sənət yolunun musiqişünaslıq tərəfindən elmi tədqiqinə daha çox ehtiyac var. Belə yanaşma ifaçılığın və ayrı-ayrı sənətkarların elmi cəhətdən qiymətləndirilməsi üçün olduqca vacibdir.

Görkəmli musiqi tarixçisi Firidun Şuşinski fundamental “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” kitabında Qarabağ, Şamaxı və Bakı muğam məktəblərini təmsil edən görkəmli xanəndə və sazəndələrin həyat yolunu, sənətkarlığını araşdırmış, qiymətli faktlar aşkar etmişdir⁶². Qeyd etmək vacibdir ki, Xan Şuşinskinin bioqrafiyası və sənət yolu haqqında ilk və bir çox yeni faktlar ilk dəfə bu kitabda yer almışdır. Vaxtilə xanəndə olmuş filoloq-alim, publisist Vəli Məmmədov isə Xan Şuşinskinin sənət yolundan bəhs edən “Havalansın Xanın səsi” kitabının müəllifidir⁶³.

Xan Şuşinskinin övladı Bəyimxanım Verdiyeva tərəfindən “Xan Şuşinski Fondu” adlı qeyri-hökumət və xeyriyyə təşkilatı yaradılmışdır. Fond muğam ifaçılığı ilə bağlı bir çox uğurlu layihələrə imza atmışdır. Fondun əsas məqsədlərindən biri də istedadlı gənc muğam ifaçılarına dəstək verməkdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, fondun

⁶¹ Çəmənli, M.Ş. Muğam dünyasının Xanı (Xatirələr) / M.Ş.Çəmənli. – Bakı: Gənclik, – 2001. – 272 s.

⁶² Şuşinski, F.H. Azərbaycan xalq musiqiçiləri / F.H.Şuşinski. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 478 s.

⁶³ Muxtaroglu (Məmmədov), V.M. Havalansın Xanın səsi / V.Muxtaroglu (Məmmədov). – Bakı: Azərneşr, – 1971. – 104 s.

“Xan Şuşinski virtual muzeyi” adlı internet saytı⁶⁴ da yaradılmışdır. Bu saytdan onun məqsəd və vəzifələri, fəaliyyəti haqqında informasiya əldə etmək mümkündür. Eyni zamanda saytda Xan Şuşinskinin həyatı, ifaçılıq və pedaqoji fəaliyyəti, təltifləri, epistolıyər irsi barədə yığcam məlumat verilmiş, mətbuat materialları, fotolar, videolar, ifalar, xatirələr yerləşdirilmişdir.

Lakin Xan Şuşinski sənətkarlığının xüsusiyyətləri musiqişünaslıq baxımından lazımi səviyyədə, elmi-məqsədyönlü və sistemli şəkildə araşdırılmamış, onun ifaçılıq, yaradıcılıq və pedaqoji fəaliyyəti musiqişünaslıq elminin tələbləri ilə təhlil olunmamış və qiymətləndirilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan muğam ifaçılıq sənəti, predmetini isə Xan Şuşinskinin ifaçılıq, pedaqoji və yaradıcılıq irsi, onun milli musiqi mədəniyyətinin inkişafındakı rolu, fərdi dəst-xətti və novatorluğu təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi onun mövzusunun irəli gəlir. Belə ki, qarşıya qoyulan məqsəd XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qarabağ muğam məktəbinin təşəkkülündə və inkişafında özünəməxsus rol oynayan, korifey muğam sənətkarı, xalq artisti Xan Şuşinskinin ifaçılıq xüsusiyyətlərini və muğam sənətinin inkişafındakı tarixi rolunu tədqiq etməkdən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur:

- XIX əsin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vokal-instrumental muğam sənətinin istiqamətlərinin öyrənilməsi;
- Qarabağ, Bakı (Abşeron), Şamaxı (Şirvan) bölgələrinin musiqi məclislərinin qarşılıqlı-müqayisəli təhlili;
- Xan Şuşinskini peşəkar xanəndə kimi formalaşdıran musiqi-ifaçılıq mühitinin öyrənilməsi;
- Xan Şuşinskinin Azərbaycan muğam-ifaçılıq sənətinin inkişafı və təbliğindəki rolunun elmi cəhətdən qiymətləndirilməsi;
- Xan Şuşinski ifa sənətkarlığının bədii və texniki cəhətlərinin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi;

⁶⁴ Xan Şuşinski. [Elektron resurs] / URL: <http://khanshushinski.az>

– Xan Şuşinskinin repertuarının, vokal-ifaçılıq xüsusiyyətlərinin, fərdi ifa üslubunun araşdırılması;

– Xan Şuşinski məktəbində “Segah”, “Mahur” və zərbi-muğamların ifa xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

– Xan Şuşinskinin tərəfindən “Mirzə Hüseyn segahı”na yeni şöbələrin daxil olunması və bu muğamın quruluşunun inkişaf etdirilərək ənənəvi ifaçılıq sənətində yer tutması məsələlərinin tədqiqi;

– Xalq mahnıların və təsniflərin yaradılmasında professional xanəndələrin rolunu araşdırmaq, o cümlədən, Xan Şuşinskinin yaratdığı mahnı və təsnifləri tədqiqata cəlb etmək;

– Xan Şuşinskinin müəllifi olduğu mahnı və təsniflərin (“Xal yanağından”, “Qəmərım”, “Şuşanın dağları”, “Ay qəşəng ceyran”, “Ay qara qız” və b.) nota alınaraq təhlil olunması;

– Muğamlarımızın qorunması, təbliği və öyrənilməsində Xan Şuşinski sənətkarlığının dəyərləndirilməsi;

– Xan Şuşinski sənətinin gənc nəsillərə təsirinin, o cümlədən, Sara Qədimova, Əbülfət Əliyev, Arif Babayev, Əbülfət Əliyev və Cənəli Əkbərov kimi görkəmli xanəndələrin yetişməsində ustad sənətkarın rolunun müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin metodoloji bazasını tarixi-müqayisəli tədqiqatlar, ifaçılığın ümumi elmi-praktik metodologiyası, ənənəvi musiqi və muğam sənəti ifaçılığının tarixini, nəzəriyyəsinə və praktikasını əhatə edən tədqiqat metodları və musiqinin təhlili metodu təşkil edir.

İkincisi, dissertasiyada mövzunun tədqiqinə sistemli metodla yanaşılmışdır. Bu metod əsasında Xan Şuşinski sənətkarlığı Qarabağ və Azərbaycan ifaçılıq sənətinin kontekstində araşdırılmışdır. Digər tərəfdən, Xan Şuşinskinin həyatı və fəaliyyəti onun ifaçılıq, pedaqoji, novatorluq istiqamətləri ilə, sənətkarın inkişaf və təbliğ etmək missiyaları birlikdə öyrənilmişdir.

Üçüncüsü, dissertasiya işində ifaçılıq və sənətin inkişafı probleminin əlaqələndirilməsi metoduna, sənətkarlığa ənənə və novatorluğun vəhdətində yanaşılmasına üstünlük verilmişdir.

Dördüncüsü, dissertasiya mövzusu elmi təfəkkürdə ümumi və xüsusi kateqoriyalarının vəhdəti və əlaqəsi baxımından işlənmişdir.

Burada ümumi – Azərbaycan muğam ifaçılığı və onun tarixi inkişaf xəttidir; xüsusi – Xan Şuşinskinin sənətkarlığıdır.

Qeyd edək ki, son illər beynəlxalq aləmdə musiqişünaslıq tərəfindən ifaçılıq problemlərinə diqqət daha da artmış və onun aktual problemlərinin həlli istiqamətində yeni tədqiqat işləri, mövzular və metodlar meydana gəlmişdir. “İfaçılıq və musiqi tarixi”, “ifaçılıq və ənənə”, “ifaçılıq və janr”, “ifaçılıq və təhsil”, “ifaçılıq təcrübəsi”, “professional ifaçı şəxsiyyəti”, “milli musiqi və ifaçılıq sənəti”, “musiqi incəsənətində ifaçılığın funksiyaları”, “ifaçılığın tarixi, nəzəriyyəsi və metodologiyası” kimi aktual problemlərin tədqiqi yeni nəzəri baxışlarla, yanaşma və təhlil metodları ilə, yeni nəticələrlə müşayiət olunmaqdadır. Bu kimi aktual mövzu və problemlərin metodoloji həlli istiqamətləri dissertasiyanın ümummetodoloji bazasında tətbiq olunmuşdur.

Azərbaycan ənənəvi musiqisinin ayrı-ayrı sahələrinin – musiqi folklorunun, aşiq və muğam sənətinin, xalq çalğı alətləri və ifaçılıq sənətinin tarixi, nəzəri, praktik, tədris istiqamətləri üzrə, həmçinin Azərbaycan musiqisi tarixi üzrə musiqişünasların və etnomusiqişünasların – Ü.Hacıbəyli, Ə.Bədəlbəyli, E.Abasova, Q.Qasimov, Z.Səfərova, Ə.Eldarova, B.Hüseynli, S.Abdullayeva, Ə.İsazadə, R.Zöhrabov, R.Məmmədova, S.Seyidova, T.Məmmədov, E.Babayev, T.Cənizadə, R.İmrani, İ.Köçərli, F.Xalıqzadə, C.Mahmudova, Ş.Həsənova, S.Bağirova, A.Quliyev, K.Dadaşzadə, A.Abduləliyev və b. tədqiqatları, bu tədqiqatların metodologiyası, əsas müddələri və nəticələri dissertasiyanın elmi-metodoloji bazasında öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Ü.Hacıbəyli, E.Abasova, M.İsmayılov, Ə.Eldarova, Z.Səfərova, R.Zöhrabov, R.Məmmədova, S.Seyidova, T.Məmmədov, F.Xalıqzadə, G.Mahmudova, İ.Köçərli, Ş.Həsənova, S.Bağirova, C.Həsənova tərəfindən şifahi ənənəli Azərbaycan musiqisinin forma, melodiya, ritm, məqam, musiqi-poetik quruluşlarına dair aparılan təhlillərə dissertasiyanın nəzəri məsələlərinin həllində metodoloji əsas kimi istinad olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, musiqi forması və təhlili istiqamətində Azərbaycanda və xaricdə yazılan elmi-metodik ədəbiyyatlara da təhlil işlərimizdə metodoloji əsas kimi yanaşmışıq.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aparılan araşdırmanın mühüm istiqamətini təşkil edir və onlar aşağıda təqdim olunmuşdur:

- Qarabağ muğam ifaçılıq məktəbinin ənənələrinin araşdırılması;
- Xan Şuşinskinin muğam ifaçılıq üslubunun təhlil olunması;
- Ustad xanəndənin zəngin repertuarının müəyyənləşdirilməsi;
- Xan Şuşinskinin ifasında muğam dəstgahlarının təfsir xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Xan Şuşinskinin mahnı və təsnif yaradıcılığının öyrənilməsi;
- Xan Şuşinskinin konsert-ifaçılıq fəaliyyətinin tədqiq olunması;
- Xan Şuşinskinin müəllifi olduğu əsərlərin ifaçılıq üslubunun müəyyən edilməsi;
- Xan Şuşinski ifaçılıq ənənələrinin aydınlaşdırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya görkəmli muğam sənətkarı, ustad xanəndə və pedaqoq, musiqi xadimi Xan Şuşinskinin Qarabağ bölgəsinə məxsus tarixi ifaçılıq üslublarını və ənənələrini yaşatması, qoruması, yeniləşdirməsi və təbliğ etməsi tədqiq olunmuşdur. Muğam və ifaçılıq sənəti ilə bağlı araşdırmaların dərinədən öyrənilməsi, eyni zamanda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi, tədqiqatın məntiqi quruluşu, mövzunun tarixi və nəzəri-metodoloji həlli dissertasiyada bir sıra elmi yeniliklər üçün zəmin olmuşdur. Bu yeniliklər aşağıdakılardır:

– Muğam tarixinin və ifaçılıq ənənələrinin öyrənilməsində ayrı-ayrı görkəmli muğam ifaçılarının – xanəndələrin həyat və fəaliyyətinin, sənətkarlıq məziyyətlərinin tədqiqinin zərurulyi elmi cəhətdən əsaslandırılır;

– Xan Şuşinskini professional sənətkar kimi yetirən Qarabağ muğam mühitinin özəlliklərinə Xan Şuşinskini yetirən tarixi-mədəni amil kimi baxılır;

– Xan Şuşinskinin Bakı sənət mühiti ilə bağlılığı onun professional ifaçılıq keyfiyyətləri, nailiyyətləri və şöhrət tapması ilə əlaqədə araşdırılır;

– Qarabağ və Bakı muğam məclislərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təsiri X.Şuşinskinin fərdi ifa üslubu zəminində aşdırılır;

– Xan Şuşinskinin görkəmli muğam ifaçıları – xanəndə və sazəndələr ilə sənət əlaqələri və bu əlaqələrin muğam sənətinin inkişafında əhəmiyyəti araşdırılır;

– Xan Şuşinskinin tərəfindən bəzi muğamların, şöbələrin özünəməxsus və yeni təfsiri araşdırılır;

– İlk dəfə Xan Şuşinskinin muğam, təsnif və mahnı repertuarı tərtib olunur və araşdırılır;

– Peşəkar xanəndələrin təsnif və mahnı yaradıcılığına Xan Şuşinskinin yaradıcılığında baxılır və bu yaradıcı fəaliyyətin əhəmiyyəti müəyyən olunur;

– “Mirzə Hüseyn segahı”, “Rast” və “Mahur-Hindi” dəstgahları Xan Şuşinskinin ifasında ilk dəfə təhlilə cəlb olunur;

– Xan Şuşinskinin “Mirzə Hüseyn segahı”na daxil etdiyi “Manəndi-Müxalif” və “Şikəsteyi-fars” şöbələri, bəstələdiyi “Xal yanağından”, “Ceyran bala”, “Ay qəşəng ceyran”, “Şuşanın dağları”, “Ay qara qız”, “Qəmərim”, Mahur təsnifi “Nə halətdir” ilk dəfə olaraq nota köçürülərək təhlil edilir;

– Xan Şuşinskinin müəlliflik hüquqları ilə bağlı mübahisələrə elmi zəmində aydınlıq gətirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti kimi dissertasiyanın əsas müddəalarından, yeniliklərindən və nəticələrindən Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasında, Azərbaycan Milli Konservatoriyasında, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Bakı Xoreoqrafiya Akademiyasında, həmçinin musiqi və humanitar təmayüllü kolleclərdə, orta ixtisas musiqi məktəblərində “İfaçılıq sənəti (ixtisas)”, “Azərbaycan xalq musiqisi yaradıcılığı”, “Xanəndəlik sənəti (ixtisas)”, “Muğam sənəti”, “Muğam”, “Etnomusiqişünaslığın əsasları”, “Etnomusiqişünaslıq (ixtisas)”, “Azərbaycan musiqi tarixi”, “İfaçılığın tarixi, nəzəriyyəsi və metodologiyası”, “Xalq musiqisi nümunələrinin təhlili”, “Muğam ifaçılığının metodologiyası” və s. fənlərin tədrisində, ənənəvi musiqiyə dair tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı araşdırmanın müvafiq müddəa və nəticələri müəllifin respublikada və

xaricdə nəşr olunan elmi jurnallardakı məqalələrində, respublika və beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya Azərbaycan Milli Konservatoriyasının “Musiqinin tarixi və nəzəriyyəsi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, səkkiz paraqraf, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiyanın struktur bölmələrinin həcminə gəlincə, giriş 14 səhifə (23 173 işarə), I fəsil 52 səhifə (98 450 işarə), II fəsil 98 səhifə (154 056 işarə), nəticə isə 7 səhifədən (12 177 işarə) ibarətdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi isə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələr istisna olunmaqla 171 səhifə və 287 856 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** bölməsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın **I fəslı “Xan Şuşınskinin sənətkarlığı XIX-XX Azərbaycan muğam ifaçılığı kontekstində”** adlanır və dörd paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsildə XIX-XX əsr kontekstində Qarabağ muğam ifaçılığı, Xan Şuşınskini formalaşdıran mühit və görkəmli xanəndənin konsert fəaliyyəti araşdırılmışdır.

1.1. “Qarabağ muğam məclislərinin professional xanəndə ifaçılığının inkişafında tarixi əhəmiyyəti” adlanır və qeyd olunur ki, muğam – şifahi ənənəli professional musiqi sənəti kimi Azərbaycan milli musiqisi tarixində aparıcı yer tutmuşdur. O, özünün çoxəsrli təkamül və inkişaf tarixində müxtəlif dövr və mərhələlərdən keçərək zəngin ifaçılıq ənənələri, forma, quruluş, dramaturgiya,

obraz, məqam, melodiya, intonasiya, ritm, ifaçılıq xüsusiyyətləri əldə etmişdir. XIX əsrin II yarısından başlayaraq, muğam-ifaçılıq sənəti yeni tarixi inkişaf dövrünə qədəm qoyur. Bu dövrdə muğamların formasında, şöbə və guşə tərkibində, ifa qaydalarında yeni və təkmil dəyişikliklər baş verir. Əsrlər boyu davam edən zəngin ifaçılıq ənənələrinin zəmində yeni muğam məktəbləri formalaşır. Muğam-ifaçılıq məktəbləri əsasən Qarabağ, Bakı-Abşeron, Şamaxı-Şirvan bölgələrini əhatə edir. Muğam sənətinin inkişaf prosesləri dövrün ifaçılıq məktəbləri, ifaçılıq üslubları, sənətkarları ilə sıx təmasda baş vermişdir. Xalq artisti, məşhur xanəndə, ustad muğam sənətkarı Xan Şuşinskiyin sənətkarlığı ilk olaraq, məhz Qarabağın ekoloji cəhətdən saf və gözəl təbiətindən, zəngin musiqi folklorundan, özünəməxsus muğam-ifaçılıq ənənələrindən, qaynar sənətkarlıq və yaradıcılıq mühitindən təməl tapmışdır. “Qarabağ muğam məktəbi” dedikdə, Qarabağın ustad sənətkarlarının həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olan, onların ifaçılıq üslubunu yaşadan, muğam ənənələrini, sənətkarlıq sirlərini nəsillərə ötürən, yerli peşəkar ənənələri özündə daşıyan və tarix boyu muğam sənətinin özünəməxsus peşəkar qayda-qanunları ilə seçilən ifaçılıq mühiti nəzərdə tutulur. Qarabağda professional ifaçıların yaratdıqları muğam məktəbləri əsl sənətkarlıq məktəbidir.

1.2. “Bakı və Şamaxı musiqi məclislərinin professional xanəndə ifaçılığının inkişafında tarixi əhəmiyyəti” adlanır. İfaçılıq sənətinin təkmilləşməsində, qədim muğam nümunələrinin və xanəndə ənənələrinin qorunub-saxlanması Bakı-Abşeron muğam məktəbinin rolunu xüsusilə qeyd etməliyik. “Məcməüs-şüəra” (Ağa Kərim Salik, Ağa Dadaş Müniri, Ağa Seyid oğlu Ağabala və b.) və “Mansurovların musiqi məclisi” peşəkar muğam sənətini yaşadan və təbliğ edən əsl sənət ocaqları kimi şöhrət qazanmışdılar. Xüsusilə Mansurovların musiqi-ədəbi məclisləri təkcə Abşeronda, Bakıda deyil, bütün Azərbaycanda, Yaxın Şərqdə məşhur idi. Bu musiqi məclisinin rəhbəri Məşədi Məlik Mansurov olmuşdur. Burada muğamlarla bağlı müxtəlif mövzular müzakirə edilir, eyni zamanda, hər bir muğam ayrıca müzakirə olunurdu. Məclislərdə muğamların, zərbi-muğamların düzgün oxunulmasına xüsusi diqqət yetirilirdi, musiqiçilər arasında müəyyən bir muğamın şöbə, guşə və hissələri barəsində mübahisə düşdükdə, tarzən Mirzə Fərəcə, yaxud xanəndə

Ağa Kərim Salikə müraciət edirdilər. Bakı musiqi məclisində Seyid Mirbabayev, Ağa Kərim Salik, Bəylər, Ağa Səid oğlu Ağabala, Əli Zühab, Mirzə Fərəc kimi şöhrətli və nüfuzlu ifaçılar və muğam biliciləri toplaşaraq öz ustad ifalarını nümayiş etdirirdilər.

Azərbaycan muğam və xanəndəlik sənətinin inkişafında Şamaxı-Şirvan məktəbinin də mühüm tarixi rolu vardır. XIX əsrin II yarısında Şamaxıda “Beytüs-səfa” və Məhəmmədzadə Mahmud ağa Əhmədağa oğlunun malikanəsindəki məclislər çox məşhur idilər. Şirvan bölgəsində xanəndəlik sənətinin inkişafında xeyriyyəçi və musiqini dərindən sevən Mahmud Ağanın böyük xidməti olmuşdur. Azərbaycanda məşhur xanəndə və tarzənlərin əksəriyyəti Mahmud Ağanın təşkil etdiyi musiqi-ədəbi məclisdə iştirak etmişlər. Bu dövrdə Şamaxıda Seyid Əzim Şirvaninin başçılıq etdiyi “Beytüs-səfa” adlı musiqi-ədəbi məclis də fəaliyyət göstərirdi. Mahmud Ağa həmin məclisin üzvlərinə himayədarlıq edir, Seyid Əzim Şirvani və musiqiçilərlə dostluq əlaqəsi saxlayırdı.

1.3. “Xan Şuşinskini professional xanəndə kimi formalaşdıran mühit” adlanır. Qarabağ xanəndələri arasında özünəməxsus və şərəfli yer tutan sənətkarlardan olan Xan Şuşınskinin yetişdiyi yaradıcılıq mühitinin əsasını təşkil edən musiqi məclislərində ədəbiyyata, rəssamlığa və musiqi sənətinə dair maraqlı söhbətlər aparılır, bəzən bu söhbətlər diskussiyalara çevrilirdi. Burada musiqi sənətinin estetik problemlərinə daha çox diqqət yetirilirdi. Muğam dəstgahları təkmilləşdirilir, müxtəlif şöbə və guşələrlə zənginləşdirilir, yeni təsnif və rənglər yaradılırdı. Burada Şərq musiqisinin incəliklərinə bələd olan görkəmli musiqişünaslar xanəndələrin düzgün oxumasına və ustalığına xüsusi qayğı göstərirdilər.

Xan Şuşınskinin peşəkar və ustad xanəndə kimi formalaşmasında, inkişaf etməsində ilk növbədə üç böyük sənətkarın – Cabbar Qaryağdıoğlunun, Seyid Şuşınskinin və İslam Abdullayevin (Segah İslamın) rolunu qeyd etməliyik. Bu qüdrətli muğam sənətkarlarının Xan Şuşınski yaradıcılığına təsiri danılmaz faktdır. Xanəndə özü də onları özünə ustad hesab etmiş, onlardan öyrəndiyini bütün yaradıcılığı boyu verdiyi müsahibələrdə, söhbətlərində, xatirələrində dönə-dönə vurğulamışdır.

1.4. “Xan Şuşinskinin konsert-ifaçılıq fəaliyyətinin muğam sənətinin inkişafında rolu” adlanır. Xan Şuşinskinin dinləyicilərlə daimi ünsiyyəti, xalq tərəfindən sevilməsi, müxtəlif auditoriyalarda çıxışı, sənət qarşısında məsuliyyəti, bənzərsiz səs texnikasına, dinamikasına və fərdi ifa üslubuna malik olması, muğamları, zərbi-muğamları, təsnif və xalq mahnılarını böyük məharətlə ifa etməsi, yeni xanəndə-oxu üslubu və muğam şöbələri yaratması, müxtəlif fəxri adlara və mükafatlara layiq görülməsi onun davamlı konsert fəaliyyətinin real təzahürləridir.

Ustad xanəndənin professional konsert fəaliyyətini bir neçə mərhələyə bölmək olar:

1) Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti olana qədər konsert-ifaçılıq fəaliyyəti. O cümlədən, XX əsrin 20-30-cu illərində Qarabağ, Şuşa, Bakı, Tiflis, İrəvan və digər şəhərlərdə verdiyi konsertlər;

2) 1940-1950-ci illərdə konsert-ifaçılıq fəaliyyəti;

3) Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti kimi konsert-ifaçılıq fəaliyyəti.

1930-cu illəri Xan Şuşinskinin peşəkar xanəndə kimi konsert fəaliyyətində daha bir uğurlu mərhələ hesab etmək olar.

Dissertasiyanın **II fəsl** **“Muğam-ifaçılıq sənətinin inkişafında və yeniləşməsində Xan Şuşinskinin xidmətləri”** adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir. Bu fəsilə Xan Şuşinskinin muğam dəstgahlarının təfsir xüsusiyyətləri, mahnı və təsnif yaradıcılığı araşdırılır. Həmçinin Xan Şuşinskinin ənənələrini davam etdirən ustad xanəndələr işıqlandırılır.

2.1. “Xan Şuşinskinin ifasında “Zabul Segah” və “Mirzə Hüseyin segahı” dəstgahlarının təfsir xüsusiyyətləri” adlanır. Məlum olduğu kimi, Xan Şuşinski öz ifaçılıq təcrübəsində segahın müxtəlif növlərini oxumuşdur. Xan Şuşinskinin ifasında “Zabul-segah” 21 dəqiqə 53 saniyəni (21:53) əhatə edir. Bundan başqa Xan Şuşinskinin ifasında bütün dəstgahlar, zərbi-muğam və xalq mahnıları ona həsr olunan İnternet saytına yerləşdirilmişdir⁶⁵.

⁶⁵ Xan Şuşinski. [Elektron resurs]. URL:<http://khanshushinski.az>

Bizim təhlillərimiz Xan Şuşinskiyə həsr olunan saytın “Radioarxiv” hissəsində yerləşən “Lent yazıları” səhifəsi əsasında aparılmışdır və ifa elektron mənbədə yerləşdirilmişdir⁶⁶.

Beləliklə, “Zabul segah” dəstgahı Xan Şuşinski tərəfindən bu quruluşda ifa olunmuşdur:

Dəraməd – instrumental ansambl

Mayə, Muyə, Manəndi-Müxalif – xanəndə

Rəng – ansambl

Segah – xanəndə

Rəng – ansambl

Zil zabul – xanəndə

Rəng – ansambl

Mübərriqə – xanəndə

Rəng – ansambl

Manəndi-hisar – xanəndə

Manəndi-Müxalif – xanəndə

Rəng – ansambl

Manəndi-Müxalif (davamı) – xanəndə

Əyağ – xanəndə.

Ənənəvi olaraq, instrumental dəraməd çalğısından sonra “Mayə” çalınır və Xan Şuşinski dəstgaha “Mayə” oxumaqla başlayır. “Zabul-segah”i bərdəşt ilə deyil, “Mayə” ilə başlamaq xanəndəlik praktikasında çoxdan mövcuddur. Digər tərəfdən, Xan Şuşinski eyni pərdələrdə (mi¹, sol¹) başlanğıc olaraq bərdəşt, sonra isə oktava yuxarı “Zil zabul” oxumaqdansa, yalnız dəstgahın ardıcılığına müvafiq olaraq, ikinci şöbəni ifa etmişdir. Bizcə, X.Şuşinski bununla reqlamentə qənaət etmiş, variantlı təkrarlar olmasın deyə, sonrakı şöbələrə vaxt saxlamışdır. Xan Şuşinski dəstgahlarda geniş melodik gəzişmələri deyil, ilk növbədə məhz qəzəlin meloreçitativ oxunuşunu üstün tutmuşdur. Belə yanaşma muğam ifaçılığında həmişə ustalıq əlaməti kimi təqdir olunmuşdur.

Musiqişünaslığa dair ədəbiyyatlarda verilən bilgilərə görə, Xan Şuşinskiyə qədər ustad xanəndələr “Mirzə Hüseyn segahı”nı ifa

⁶⁶ Xan Şuşinski. Zabul-Segah dəstgahı. [Elektron resurs]. URL: <http://khanshushinski.az/file.pl?id=420&lang=az>

edərkən “Manəndi-Müxalif” şöbəsini oxumamışlar. Xan Şuşinski isə muğamın əvvəlinə bu şöbəni artırmış, nəticədə “Mirzə Hüseyn segahı”nın melodik məzmununu və inkişafını artırmışdır. Ustad sənətkar dövrünün digər görkəmli xanəndələrindən fərqli olaraq, “Mirzə Hüseyn segahı”nı oxuyarkən “Zil segah” şöbəsindən sonra “Şikəsteyi-fars” şöbəsini də ifa etmişdir. Beləliklə, yalnız “İya” mayəli segah kimi oxunan birhissəli kiçik muğamın quruluşunu Xan Şuşinski öz istedadı, yaradıcı təxəyyülü və peşəkar ustalığı sayəsində dəyişmiş və ona yeni şöbələr daxil etmişdir:

1. Dəstgahın əvvəlində Manəndi-Müxalif şöbəsi
2. “Mayə” (bəm) şöbəsi
3. “Segah” ilə “Mübərriqə” arasında “Şikəsteyi-fars” şöbəsi.

Xan Şuşinski “Mirzə Hüseyn segahı”na daxil etdiyi bu yeni şöbələrin ifası nəticəsində dəstgahın kompozisiyası genişlənmiş, forma və məzmunu təkmilləşmişdir.

2.2. “Xan Şuşinskinin ifaçılıq üslubu “Mahur-Hindi” dəstgahının və zərbi-muğamların təfsirində” adlanır. Xan Şuşinski “Mahur-Hindi” dəstgahını iki təfsirdə oxumuşdur. Bunlardan biri İnternetin “youtube” musiqi portalında da yer almışdır⁶⁷.

Dəstgah 15:28 dəqiqə ərzində ifa olunur. Ənənəvi şəkildə instrumental dərəmədlə başlayan bu dəstgahda dərəməd kimi məşhur “Səlami” melodiyası çalınır. Sonra tar və kamança tərəfindən “Mayə” başlanır. Xan Şuşinski bu şöbəni Seyid Əbülqasim Nəbatinin (1812-1873) məşhur “Gəlsin, gəlməsin” şeiri ilə oxuyur.

Təhlil etdikdə, məlum olur ki, “Mahur-Hindi” dəstgahına Xan Şuşinskinin tərəfindən daha bir yenilik də gətirilmişdir. Belə ki, xanəndə “Üşşaq” şöbəsinə Əyağ verib bitirən kimi, birbaşa “Hüseyni” guşəsini oxuyur. Lakin ustadın bir yeniliyi də var. O, melodiyanın davamını “Hüseyni” guşəsinin istinad etdiyi “fa” pərdəsi üzərində saxlayaraq, həmin pərdədə, yəni birinci oktavanın “fa” səsində “Bayatı-Qacar” avazlarına keçir. Əslində, bu keçidi “Zəmin-Xara” da adlandırmaq olar. Məlumdur ki, Rast ailəsinə daxil olan muğamların hamısında “Hüseyni” mayədən kvarta yuxarı

⁶⁷ Xan Şuşinski. Mahur-hindi dəstgahı. [Elektron resurs]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XPHSID1Wilo>

oxunur. Bu guşənin xüsusiyyəti mayədən kvarta yuxarı yerləşən eyni quruluşlu məqama qısa yönəlmədən ibarətdir. Lakin “Hüseyni” pərdəsində qərar tutub, həmin pərdədə ətraflı oxumaq, həm də yönəlmə deyil, aydın bir şəkildə modulyasiya etmək xanəndəlik təcrübəsində Xan Şuşinskiyə qədər baş verməmişdir. Çünki “Mahur-Hindi” dəstgahında “Hüseyni” həmişə “Üşşaq” daxilində kiçik guşə kimi oxunmuşdur. Xan Şuşinski isə bu guşəni oxuyandan sonra, həmin pərdədə, yəni mayədən x.4 yuxarıda yerləşən “Orta mahur”un kökünə istinad edir. O, dəstgahın “fa¹” pilləsində dayanaraq, həmin pillə üzərində “Bayatı-Qacar” (“Zəmin-Xara”) avazları oxuyur. Xan Şuşinski bununla “Hüseyni” vasitəsilə “Mahur-Hindi” muğamından “Orta mahur”a modulyasiya etmiş olur (c¹ – f¹). Bu yeni pərdədə “Zəmin-Xara” avazları ilə oxunan melodiya Xan Şuşinski tərəfindən folklor xas olan şirin, həzin intonsasiyalar, kadans elementləri də səsləndirilir:

“Mahur-Hindi” dəstgahı Xan Şuşinski tərəfindən başqa bir variantda da oxunmuşdur. Həmin variantı “Azərbaycan ənənəvi musiqisi”⁶⁸ portalında dinləmək mümkündür. Bu ifa 17.06 dəqiqə çəkir. Əvvəlki dəstgahdan fərqi başqa dəraməd və rənglərin ifa olunmasındadır. Digər fərq bundadır ki, xanəndə “Mayə”, “Üşşaq” şöbələrinə çox vaxt ayırır və onları bu dəfə heca vəznə ilə deyil, qəzəl ilə oxuyur. “Hüseyni”, “Şikəsteyi-fars”, “Mübərriqə”, “Əraq” şöbələrində xanəndə yenə də öz fərdi ifa tərzini, ifa dəsti-xəttini məharətlə nümayiş etdirir və dəstgahı yenə də “Əraq” pərdəsində tamamlayır.

Maraqlıdır ki, hər iki dəstgahın ifasında Xan Şuşinski “Vilayəti” şöbəsini oxumamışdır. Görünür, bu vacib şöbəyə az vaxt ayırmaqdan sonra, xanəndə digər şöbələri müfəssəl və şövqlə oxumağa üstünlük vermiş, əvəzində dəstgaha “Mübərriqə”ni daxil etmiş, nəticədə “Şikəsteyi-fars”, “Mübərriqə” və “Əraq” şöbələrini peşəkarlıqla, virtuoz təfsirlə səsləndirmişdir. Digər tərəfdən, təhlil nəticəsində onu da müəyyən etmişik ki, “Vilayəti”nin oxunmaması

⁶⁸ Xan Şuşinski “Mahur-Hindi” dəstgahı. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=G4NgxvQ7f2U>

bu dəstgaha yeni bədii konsepsiya aşılayır. Belə ki, Xan Şuşinskiyin təfsirində “Mahur-Hindi” üçhissəli quruluş alır.

2.3. “Xan Şuşinskiyin mahnı və təsnif yaradıcılığı” adlanır. XX əsrin görkəmli xanəndəsi, böyük muğam sənətkarı Xan Şuşinski öz müqtədir sələflərinin ənənələrini davam etdirərək, yaradıcılıqla məşğul olmuşdur və Azərbaycan milli musiqi tarixində nəğməkar xanəndələrimizdən biri kimi şöhrət qazanmışdır. Xan Şuşinskiyin müəllif olduğu mahnılar bunlardır:

1. “Şuşanın dağları”
2. “Qaçaq Nəbi”
3. “Xal yanağından”
4. “Qəmərim”
5. “Ay gözəl”
6. “Məndən gen gəzmə”
7. “Dağlarda çiçək”
8. “Ay qəşəng Ceyran”
9. “Gözəl yarım”
10. “Al yanağında”
11. “Ceyran bala” (“Ölürəm ay Ceyran bala”)

Xan Şuşinskiyin ərsəyə gətirdiyi mahnılar, təsniflər xalqın bədii təxəyyülünə, xalq mahnılarının üslubuna, el ruhuna o qədər yaxın və doğma olmuşdur ki, uzun illər, hətta sənətkarın sağlığında belə, onların müəllifliyi unudulmuş və “xalq mahnısı” adı ilə ifa edilmişdir. Görkəmli muğam ustası Xan Şuşinskiyin peşəkarlıqla və ilhamla ifa etdiyi təsniflərdən biri də “Bəstə-Nigar təsnifi”dir ki, burada da o, səsinin bütün gözəlliyini, məlahətini tamaşaçıya olduğu kimi çatdırmağı məharətlə bacarmışdır.

2.4. “Xan Şuşinski məktəbindən bəhrələnmiş ustad xanəndələr” adlanır. Böyük sənətkarımız Xan Şuşinski həm də dövrünün gözəl pedaqoqu kimi də şöhrət qazanmışdır. Onun yetirmələri olan Əbülfət Əliyev, Sara Qədimova, Arif Babayev, Cənəli Əkbərov, Qaraxan Behbudov, Vəli Məmmədov dövrlərinin görkəmli xanəndələri olmuşlar. Xanın öz səsinin və sənətinin bütün incəliklərini öz tələbələrindən əsirgəmədiyi onların ifalarından aydın sezilir.

1975-ci ildən mənim elmi rəhbərim əməkdar müəllim, professor Rafiq Musazadə Xan Şuşinskiyə sinfində müşayiətçi olaraq bir çox muğam sirlərini məhz ondan bəhrələnmişdir.

Yeri gəlmişkən vurğulamaq istərdim ki, Xan Şuşinski bir neçə məşhur tarzənlərlə sıx əməkdaşlıq edirdi. Bunlar Qurban Pirimov, Bəhram Mansurov, Allahyar Cavanşirov, Sərvər İbrahimov və başqalarıdır.

Qeyd etmək istərdik ki, Xan Şuşinski sırf müəllim olaraq dərs dediyi tələbələrin sayı çox olmasa da onun məktəbi, yolu, çıxışı elə dərin və uzun köklərə bağlanır ki, onun hətta dərs demədiyini, üzünü belə görmədiyini xanəndələr də onun yolunu, izini hal-hazırda da davam etdirirlər. Elə buna görə də bir qisim xanəndələri Xanın tələbəsi adlandırmaq məqsədə uyğun olardı.

Dissertasiyanın **Nəticə** bölməsində tədqiqata yekun vurulur, əldə olunan qənaətlər ümumiləşdirilir və aşağıdakılar nəzərə çatdırılır:

1. Milli musiqi tarixində, eləcə də professional muğam sənətinin inkişafında, yeniləşməsində, ötürülməsində və təbliğində, keçmişdən irs qalan muğamların yüksək peşəkarlıqla ifasında, yeni ənənələrin yaranmasında mühüm xidmətləri və çoxillik konsert-ifaçılıq fəaliyyəti olan görkəmli ustad sənətkarlardan biri də Xalq artisti Xan Şuşinskiyədir.

2. Xan Şuşinskiyə muğam sənətinin məşhur sələfləri kimi üç istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir: professional ifaçılıq, müəllimlik, yaradıcılıq (nəğməkarlıq).

3. Xan Şuşinskiyə bir sənətkar kimi şəxsiyyəti, onun professional musiqiçi kimi formalaşması Qarabağın zəngin muğam ənənələrinin və peşəkar ifaçılıq mühitinin, Qarabağın zəngin folklor, musiqi, elm, sənətkarlıq və mədəni həyatının, Qarabağın ziyalı-maarifçilik hərəkatının zəminində baş vermişdir. Xan Şuşinski özünün çoxillik və səmərəli konsert-ifaçılıq fəaliyyəti ilə Qarabağ ifaçılıq məktəbinin ənənələrini və üslubunu yeniləndirmiş, öz fərdi məktəbi, təcrübəsi, istedadı və üslubu vasitəsilə onları inkişaf və təbliğ etmişdir.

4. Xan Şuşinski öz müasirləri Cabbar Qaryağdıoğlu, İslam Abdullayev və Seyid Şuşinski ilə birlikdə Azərbaycan muğam sənətində yeni ifaçılıq mərhələsi yaratmışdır.

5. Xan Şuşinski öz məktəbini yaratmış ustad xanəndədir. Bir tərəfdən sənətkarın Qarabağ ifaçılıq məktəbinin özünəməxsus, özəl və spesifik üslubunu ustalıqla daşması, bir tərəfdən bu zəmində öz fərdi xanəndəlik dəst-xəttini, ifa və təfsir üslubunu yaratması, digər tərəfdən A.Zeynallı adına Bakı Musiqi Texnikumunda xanəndə sənətindən ixtisas dərsi verməsi, digər tərəfdən M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Akademik Filarmoniyasında xanəndələrə ustad dərsləri keçməsi XX əsr milli ifaçılıq sənətində “Xan Şuşinski məktəbi”nin mövcud olduğunu deməyə əsas verir.

6. Xan Şuşinskinin repertuarına, demək olar, bütün muğam dəstgahları, zərbi-muğamlar, şikəstələr, xalq mahnıları və təsniflər daxildir.

7. Xan Şuşinskinin yeniliklərindən biri “Mirzə Hüseyn segahı”na “Manəndi-Müxalif”, “Mayə” şöbələrini daxil etməsidir. Bu yenilik sayəsində həmin dəstgahda bəm hissə yaranmış, dəstgahın kompozisiyası quruluş, məqam və bədii məntiq baxımından genişlənmiş, xanəndələr üçün yeni təfsir imkanları yaranmışdır. Bundan başqa, Xan Şuşinski həmin muğama böyük bir ustalıqla “Şikəsteyi-fars” şöbəsini də əlavə etmiş, segahın emosional və bədii məzmununu daha zənginləşdirmişdir.

Görkəmli sənətkarın daha bir yeniliyi “Rast” dəstgahına “Dilkeş” və “Kürdü” şöbələrini, “Şahnaz” dəstgahına “Kürdü” şöbəsini daxil etməsidir.

Xan Şuşinskinin daha bir yeniliyi də “Mahur-Hindi” muğamının “Hüseyni” pərdəsində fa mayəli rasta – “Orta mahur” kökünə modulyasiya etməsi, bu pərdədə “Zəmin-Xara” və ya “bayatı-türk” oxumasıdır.

8. Xan Şuşinski segah muğamlarının yeni və əvəzsiz təfsirini yaratmışdır. Xan Şuşinski zərbi-muğamların da mahir ifaçısı idi. “Qarabağ şikəstəsi” – Xan Şuşinskinin ifasında tamamilə yeni intonasiya, ifa tərzii, melodik zənginlik əldə etmiş və yeni bədii konsepsiya qazanmışdır.

9. Xan Şuşinskinin sənətkarlığı, peşəkarlığı və istedadı başqa bir fəaliyyətində – mahnı və təsnif yaradıcılığında özünü bariz şəkildə əks etdirir.

10. Xan Şuşinskiyin bəstəsi olan mahnı və təsniflərdə forma, məqam, melodiya, intonasiya, şeir və musiqi əlaqəsinin vəzləri və ritmi kimi mühüm ifadə vasitələri yerli-yerində, istedadla və yüksək bədii duyumla tətbiq olunmuşdur.

11. Xan Şuşinskiyin yaratdığı mahnı və təsnif nümunələri nota yazılmadığı üçün uzun illər xanəndələrin repertuarında və dinləyicilərin yaddaşında “xalq musiqisi” kimi yaşamışdır. Lakin bədii yaradıcılıq nümunələri əqli mülkiyyət hesab olunduğu üçün Xan Şuşinskiyin yaratdığı mahnı və təsnif nümunələrinin də müəlliflik hüququ bərpa olunmalı və tanınmalıdır. Bu istiqamətdə aparılan işlər artıq öz nəticələrini verməkdədir. Belə ki, sənətkarın yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olan mahnı və təsniflərdən bəzilərinə Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyi tərəfindən müəlliflik şəhadətnaməsi verilmişdir.

Muğamlara, xalq musiqisinə orta və gənc nəsildə bədii-estetik maraq və sevginin yaranmasında Xan Şuşinski ustad ifaçı kimi mühüm rol oynamışdır. Xan Şuşinskiyin zəngin, qiymətli ifaçılıq və sənətkarlıq irsi bu gün də yaşayır, dinlənir, zövq verir, öyrənilir və yüksək dəyərləndirilir.

Dissertasiyanın məzmununa uyğun olaraq müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri nəşr olunmuşdur:

1. Vəliyeva, B.Ə. Xan Şuşinskiyin mahnı yaradıcılığı // – Bakı: Konservatoriya, – 2015. № 1, – s.49-55.

2. Vəliyeva, B.Ə. “Mirzə Hüseyn səgahı”nın təhlili [Elektron resurs] // – Bakı: Harmony, – 2015. № 14, – s.1.

3. Vəliyeva, B.Ə. Xan Şuşinskiyin “Xal yanağından” və “Qəmərım” mahnılarının təhlili [Elektron resurs] // – Bakı: Harmony, – 2015. № 14, – s.1.

4. Vəliyeva, B.Ə. Xan Şuşinskiyin ifasında “Zabul-Səgah” muğamının təhlili [Elektron resurs] // – Bakı: Harmony, – 2016. № 15, – s.1.

5. Vəliyeva, B.Ə. Xan Şuşinskiyin ifasında zərbi muğamlar // Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Elmi Əsərləri, – 2016. № 22, – s.110-116.

6. Велиева, Б.Е. Влияние Карабахской школы искусства ханенде XIX века на формирование творчества Хана Шушинского // Материалы международного научно-практического конференции «Фундаментальные и прикладные исследования музыки в XXI веке», – Казахстан, Алматы: – 15 декабря, – 2016, – с.182-186.

7. Vəliyeva, B.Ə. Solo oxuma (muğam) ixtisas fənninin tədrisi metodikası üzrə proqram / B.Ə.Vəliyeva. – Bakı: Eco-Print, – 2016. – 16 s.

8. Vəliyeva, B.Ə. Havalansın Xanın səsi // Bakı: Qobustan, – 2018. № 4 (181), – s.63-67.

9. Vəliyeva, B.Ə. Xan Şuşinski Qarabağ muğam-ifaçılıq ənənələrinin davamçısı kimi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı, – 22-23 noyabr, – 2018, – s.534-535.

10. Vəliyeva, B.Ə. Muğam sənəti və xalq yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri / B.V.Vəliyeva, N.X.Teymurova, F.E.Baxşəliyev. – Bakı: Eco-Print, – 2021. – 100 s.

11. Vəliyeva, B.E. The importance of Khan Shushinski's creativity in the development of Azerbaijani singing school (Khanende) // – Киев: Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка» (Категорія «Б»), – 2021. Вип: № 38, – том 1. – с.23-29.

12. Vəliyeva, B.Ə. Xan Şuşinski ifaçılığında poeziyadan istifadə xüsusiyyətləri // 1 Millet, 6 Devlet, Ortaq Medya (Türkçe konuşan ölkelerin medya platformu) Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresinin materialları, – Bakı, – 17-18 noyabr, – 2021, – s.145-150.

13. Vəliyeva, B.Ə. Xan Şuşinskinin müəllifi olduğu “Ceyran bala” mahnısının fərqli ifalarda təhlili // 3rd International Congress of Khazar Scientific Research, – Bakı, – 7-9 yanvar, – 2022, – s.61-66.

Dissertasiyanın müdafiəsi 6 iyun 2022-ci il tarixində saat 12:00
Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində
fəaliyyət göstərən FD 2.36 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, Ş.Bədəlbəyli küç., 98.

Dissertasiya ilə Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının
kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Üzeyir Hacıbəyli
adına Bakı Musiqi Akademiyasının rəsmi internet saytında
yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 6 may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.04.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 43 868

Tiraj: 100